

**UŞAK YÖRESİNDE DOKUNMUŞ
ASİMETRİK HALILAR VE BİR “ÖRNEK” HALI
(19.YÜZYIL SONU – 20. YÜZYIL BAŞI)**

Harun ÜRER*

XIX. yüzyıldan itibaren, özellikle Batı Anadolu’daki halı üretiminde bilinçli bir örgütlenmenin gerçekleştiği görülmektedir. Bu dönemde, yerli ve yabancı tüccarlar tarafından “halı üretimi ve ihracatı” amacıyla kurulan ticarethanelerin önderliğinde geleneksel halı şemasından farklı yeni halı tipleri dokunmuştur. Desenleri çoğunlukla yurt dışındaki sipariş sahipleri tarafından belirlenerek dokutulan söz konusu halılarda, Anadolu da dahil olmak üzere, dünyanın değişik halı bölgelerinin bezeme etkileri görülmektedir. Kişisel beğeni ve isteklerin ön planda yer aldığı bu dönemde dokunan halıların bazılarında geleneksel şemaya bağlı kalınmadığı gibi, halı dokumalarının karakteri uyuşmayan düzenlemeler de görülmektedir. Kısaca, bu dönemde akla gelebilecek her türlü desende ve ebatta halı dokunduğu anlaşılmaktadır¹.

Bilindiği gibi halılar; simetrik desen dağılımları ile dengeli bir kompozisyona sahip düğümlü dokumalardır. Yaygın amacıyla dokunan taban halılarında genellikle dörtte birlik bir simetri bulunmaktadır. Namazlık ya da seccade örneklerinin bazılarında ise yarım simetriye sahip bir düzenleme mevcuttur. Bu makale kapsamında ele aldığımız halılar, zemin düzenlemesi itibarıyla dörtte bir ya da yarım simetri içermeyen asimetrik dokumalardır. Bu örneklerden bazılarında, bordür düzenlemelerinin de asimetrik bir görünüme sahip olduğu görülmektedir. Ancak söz konusu örneklerde yine de, kısmen dengeli ve simetrik bir düzenlemeye sahip olan yegâne bölüm bordürlerdir.

Bazı örneklerde, uzun ve kısa kenarlarda dengeli bir şekilde yer alması beklenen bordür düzenlemesi, bir ya da iki kenarda bu geleneği sürdürmektedir. Makale kapsamında değerlendirdiğimiz halılardan birinde uzun kenarın yaklaşık üçte biri genişliğinde düzenlenmiş bordürün yalnızca kısa kenarlardan birine yerleştirildiği, diğer kenarlarda bordür düzenlemesine yer verilmediği görülmektedir (Res. 1). Halının zeminindeki desen düzenlemesi ilk bakışta simetrik gibi görünse de, dört kenara yerleştirilmiş yarım göbeklerin birbirinden farklı oldukları anlaşılmaktadır. Bordür ve zeminde ağırlıklı olarak kırmızı renk kullanılmış, dokuyucunun arzusuna göre şekillendiği anlaşılan düzenlemede genel olarak stilize bitkisel desenlere yer verilmiştir.

* Yrd.Doç.Dr. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Geniş bilgi için bak: Harun Ürer, *Yabancı Şirketlerin Batı Anadolu Bölgesi’ndeki Halıcılık Faaliyetleri ve Bunun Geleneksel Türk Halı Sanatına Etkileri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İzmir, 2002, s.53.

Merkezde, köşeleri halının kenarlarına dönük yerleştirilmiş eşkenar dörtgen şeklindeki içi çiçek motifli göbek, madalyonlu halı formunu hatırlatmaktadır.

Yine asimetrik düzenlemeye sahip bir diğer halı örneğimizde, kısa kenarlara, biri diğerinden daha geniş olan farklı bitkisel desenlerden meydana getirilmiş birer bordür yerleştirilmiştir. Uzun kenarlardan birinde ise, *sarmaşık* motifinden oluşan bitkisel desenli ince dar bir şerit yer almaktadır. Diğer uzun kenarda ise herhangi bir bordür ya da şerite yer verilmemiştir (Res. 2). Bordür düzenlemelerindeki uyumsuzluğun aynı zamanda geometrik ve ağırlıklı olarak stilize bitkisel desenlerden meydana gelen zemin düzenlemesinde de tekrarlandığı görülmektedir. Gruplar halinde yerleştirilmiş küçük bahar çiçekleri, kenarları tırtıklı ince uzun yapraklar ve geometrik bir görünüm arz eden rozetlerle doldurulmuş zeminde, kompozisyon itibarıyla tesadüfî bir düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Muhtemelen herhangi bir desene ya da örneğe bağlı kalınmadan doğaçlama dokunan halıda, desen ve desen guruplarının başlangıcı ve sonu algılanamamaktadır. Bunun gibi yine kırmızı renklerin hakim olduğu bir diğer örnekte de hem zemin hem de bordürde simetrik bir düzenleme söz konusu değildir. Halının bir uzun bir de kısa kenarına yerleştirilmiş geniş bordürler, irili ufaklı çiçeklerle doldurulmuştur. Diğer uzun ve kısa kenarda ise stilize bitkisel desenlerden oluşturulmuş ince dar şeritlere yer verilmiştir (Res. 3). Zemin, düzensiz yerleştirilmiş iri stilize yapraklar, çiçekli bahar dalları ve Çin bulutu motifi ile doldurulmuştur.

Asimetrik düzenlemeye sahip halılardan bazılarında ise, uzun ve kısa kenarlarda Anadolu'da sıkça kullanılan "*elibeline*"² (Res. 4) motifi ve stilize çiçek (Res: 5) desenleriyle doldurulmuş ince dar şeritlere yer verilmiştir. Dikdörtgen şekilli zemin, kimi zaman geometrik ve bitkisel olarak tanımlanamayan düzensiz desenlerle (Res: 4), bazen de simetrikmiş gibi algılanan, ancak ayrıntıya inildiğinde birbirinden farklı bitkisel ve geometrik desenlerle doldurulmuştur (Res. 5).

Aynı grupta yer alan bir başka halıda ise, dışta ve içte ince dar şeritler ile ortada enlice bir kuşaktan oluşan bordür düzenlemesi ile klasik bordür şemasının uygulandığı görülmektedir (Res. 6). Çiçek ve yaprak desenlerinden meydana gelen geniş bordür dört yönde halıyı kuşatırken, bu ana bordürün içine ve dışına yerleştirilen, Anadolu'nun birçok dokuma merkezinde "*sığır sidiği*"³ adı ile bilinen desenin oluşturduğu ince dar şeridin iki kısa ve bir uzun kenara yerleştirilmesi, ilgi çekici bir

² Anadolu'nun değişik bölgelerinde; gelin kız, çocuklu kız, aman kız, kahküllü kız, çengel, sarmal, çakmaklı, eğer başı gibi bir çok isimle bilinen elibeline motifi, doğum ve çoğalma konulu motifler arasında en sık kullanılan desendir. Şekil olarak genelde iki yanda ellerini beline koymuş insan figürünü anımsatmaktadır. Aynı şema kimi zaman da örneğimizde olduğu gibi elleri iki yana doğru açılmış bir şekilde tasvir edilmektedir.

³ Zig-zaglarla ilerleyen çizgisel bir görünüme sahip bu motif, Anadolu'da akarsuyu, dolayısıyla da yaşamı ve bereketi simgelemektedir. Sığır sidiği benzetmesi ise, sığırın yürüyüş esnasında sidiğinin yerde oluşturduğu şekilden kaynaklanmaktadır.

Uşak Yöresinde Dokunmuş Asimetrik Halılar ve Bir “Örnek” Halı...

özelliğidir. Dikdörtgen zemin ise farklı bir düzenlemeye sahiptir. Sağ alt köşe ile sol üst köşeye yerleştirilen köşeliklerle hoş bir görünümün oluşturulduğu zeminde, yine diğer örneklerde olduğu gibi simetrik bir desen düzenlemesi söz konusu değildir. Kıvrım dal, çiçek ve yaprak desenlerinden meydana gelen köşeliklerden arta kalan eşkenar dörtgen şekilli zemin, yine aynı formdaki bitkisel desenlerle kısmen doldurulmuştur.

Altı ayrı bölüm halinde dokunmuş, ilk bakışta asimetrik düzenlemenin hissedildiği bir diğer halı, hem görünüş hem de işlev açısından ilginç bir örnektir (Res. 7). Bilindiği gibi halı dokumalarında desen ve kompozisyon itibarıyla simetrik düzenleme çok önemlidir. Bir dokuma merkezinin karakteristiği haline gelen örnekler farklı kişiler tarafından dokunmasına rağmen çok az farklılıklar göstermektedir. Bunu sağlamak amacıyla, dokuyucular, “örnek” alma konusunda değişik yöntemler kullanmaktadırlar. Bugün de halen geçerliliğini koruyan milimetrik kâğıtlara çizilmiş *karton* adı verilen desenlerin kullanımı, 1890’lardan sonra ortaya çıkmıştır⁴. Günümüzde de kullanılan, muhtemelen en eski model alma yöntemi dokunmuş halının kendisidir. Kaynaklarda belirtilen, bununla birlikte bizzat tespit ettiğimiz bir diğer yöntem de model amacıyla dokunmuş dörtte birlik halılardır⁵. Bu yöntemlerin yanı sıra, kanaviçe olarak işlenmiş halı desenlerinin de kullanıldığı bilinmektedir. Daha kıvrımlı ve sıkışık desenli halılarda ise tezgâha yerleştirilen çözgü iplerinin üzerine dokunacak desen çizilmiş ve halı bu yöntemle dokunmuştur. Bilinen bu değişik yöntemlere ilave edilebilecek diğer bir yöntem ise resim 7’de görülen örnek halıdır.

Başlangıçta büyük bir halıdan kesilmiş parça izlenimi veren, ancak dikkatli bir şekilde incelendiğinde orijinal olduğu anlaşılan beş ayrı bölüme ayrılmış bu örnek halıda, soldaki iki bölümde kenarı saçak ile sonlanan bordür modelleri, ortadaki bir ve sağdaki iki bölümde ise göbek ve köşelik modelleri bulunmaktadır. Bordür modellerinin bulunduğu kenar hariç, diğer kenarlarda herhangi bir bordür ve ince şerit uygulaması bulunmamaktadır. Stilize bitkisel desenlerden meydana gelen ve simetrik olarak yerleştirilmiş desen ve desen guruplarının oluşturduğu bordür, göbek ve köşelik modelleri, halı dokuyan kişiye hem örnek alma, hem de değişik halı kompozisyonu elde etme imkanı tanımaktadır. Örneğin aynı halı üzerinden kopyalanan bordür ve göbek bölümlerinin bilgisayar ortamında ayna usulü katlanarak çoğaltılması neticesinde farklı görümlere sahip değişik halı tipleri elde edilmiştir (Res. 8,9,10,11). Aslında böyle bir örneğin ele geçmesi, yukarıda bir kısmına değindiğimiz model çeşitleri içinde farklı olarak ele alınabilecek bir diğer yöntem olması açısından önemlidir. Yaygın bir kullanıma sahip olmasa da resim 7’de görülen örnek halının ve benzer halıların Anadolu’da XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen ticari halıcılık dönemine ait uygulamalar olduğu bilinmektedir. Ancak sürekli bir gelişim içinde

⁴ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Ankara, 1982, s. 146-148.

⁵Geniş bilgi için bk. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul, 1999, s.250-54.

olduğunu gördüğümüz ticari halıcılık faaliyetlerinde, milimetrik desen çizimlerinin kullanımının XIX. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Batılı sipariş sahiplerinin istekleri doğrultusunda hazırlanan guvaş boyalı halı resimlerinden milimetrik kâğıtlara aktarılan halı modelleri, çok karmaşık desen düzenlemelerine sahip oldukları için çoğu zaman dokunmakta zorlanılmış halılardır. Bu sorunu aşmak amacıyla, usta dokuyuculara bu tür karmaşık desenlerden değişik bölümleri ihtiva eden halılar dokutulduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu tür halı örnekleri 1890'lerden sonra ortaya çıkmıştır. Resim 7'deki örnek halı, çok karmaşık bir desen yapısına sahip değildir. Öyleyse bu ve buna benzer örneklerin halı dokuma işlemini kolaylaştırmak amacıyla değil de milimetrik desenlerin kullanımından önce ortaya çıkmış, halı dokuyucularına hem örnek hem de tasarım imkânı sunan uygulamalar olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak makale kapsamında ele alınan halılar, desen ve kompozisyon itibariyle ilgi çekici örneklerdir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, başta Batı Anadolu bölgesinde gelişmeye başlayan ticaret amaçlı halı üretimi, aktif olarak yaklaşık 100 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde ele geçen guvaş boya ile hazırlanmış halı resimlerinden, geleneksel Türk halılarından farklı kompozisyonlarda halı imal edildiği görülmektedir. Özellikle İran bölgesinde yaygın olan ve zemini tamamen bitkisel desenlerle doldurulmuş halı örnekleri, halen Anadolu'nun değişik dokuma merkezlerinde üretilmektedir. Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız asimetrik düzenlemeye sahip halılar, desen itibariyle ticari amaçla dokunan halı örneklerine benzemektedir. Ancak, örneklerin çoğunda desenlerin bozulduğu, zemin düzenlemesinde belli bir şemaya bağlı kalınmadığı görülmektedir. Geleneksel Türk halı sanatında pek rastlanmayan bu asimetrik kompozisyon uygulamalarının, XIX. yüzyıldan itibaren gerçekleşen ticari halıcılık faaliyetlerinin mirası olduğunu düşünmekteyiz. Muhtemelen yabancı ticarethanelerin önderliğinde ihraç amaçlı halıcılığın yapıldığı dönemde birlikte ortaya çıktığını düşündüğümüz bu halılarda, dokuma sırasında herhangi bir desene ya da örneğe bağlı kalınmamıştır. Bununla birlikte Anadolu'nun geleneksel halı dokuma merkezlerinde, işinde ustalaşmış kişilerin herhangi bir model kullanmadan halı dokuyabildiği bilinmektedir. Ancak hiç bir örnekte bu denli göze batacak asimetrik bir görünüm mevcut değildir. Aslında makale kapsamında ele aldığımız bu örnekleri, XIX. yüzyıl başlarından itibaren Türk Halı sanatında yaşanan dejenerasyonun bir sonucu olarak değerlendirmek yerinde olur.

Resim 7'de görülen halı ise; gerek yazılı kaynaklarda gerekse alan araştırmalarında yaşlı halı dokuyucularının sözünü ettiği, bordür, göbek ve köşelik uygulamaları ihtiva eden bir tür basit halı modeli ya da örneği kataloğudur.

Özet

Anadolu’da Selçuklu döneminden itibaren kesintisiz bir gelişim gösteren Türk halı sanatı, bugüne ulaşabilmiş örneklerden de anlaşılacağı gibi el sanatları alanında özgün bir yere sahiptir. XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaklaşık 100 yıllık bir süreçte gerçekleşen ihraç amaçlı halıcılık faaliyetleri, ne yazık ki söz konusu geleneksel süreçten farklı desen uygulamaları, boya ve dokuma kalitesindeki bozulma ile bugün halen kendini hissettirmektedir. Bu makalede tanıtılan asimetrik halılar söz konusu süreçle birlikte ortaya çıkmış, desen düzenlemeleri, kompozisyon, boya ve dokuma kalitesi açısından geleneksel halılardan farklı örneklerdir. Yine asimetrik düzenlemeye sahip “örnek” halı ise, dokuma işlemindeki model alma yöntemleri içerisinde değerlendirilebilecek ilgi çekici bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: *Halı, Ticaret, Asimetri, Model, Uşak*

Abstract

The carpet weaving tradition, which began in Anatolia at the end of the XIth century, during the Seljuk period, has been documented with samples found in Konya Alaaddin and Beyşehir Eşrefoğlu mosques. This tradition has continued up to the present day without interruption. Beginning with the XIXth century, a conscious organization of carpet production is recognized, especially in west Anatolia. During this period new types of carpets, which did not follow traditional schemes, were woven by carpet production and export companies led by European traders. Carpets usually have quarter symmetry, and sometimes half symmetry, as in prayer rugs. Nevertheless, the samples considered in this paper do not have either type of symmetry. The samples dating from around the 1930s are woven without using a model or sample pattern, similarly to the commercial carpets of the XIXth century. Moreover, it is known that many carpets are woven without using a model in traditional weaving centers in Anatolia. However, no carpets found in these centers have this significant asymmetry. In fact, it is appropriate to regard the samples considered in this paper as a result of the degeneration that has been occurring in Turkish carpet weaving since the beginning of XIXth century.

Key Words: *Carpet, Trade, Asymmetry, Model, Uşak*

Harun Ürer

Res. 1- Asimetrik Halı, Uşak - İkisaray Köyü Camii. 171x142 cm. ölçülerinde, 13x15 düğüm/dm² kalitede yün malzeme ile dokunmuştur. Demirbaş No:55. Temmuz 2001.

Res. 2- Asimetrik Halı, Uşak - Aliğa Camii. 200x148 cm. ölçülerinde, 18x26 düğüm/dm² kalitede dokunmuştur. Demirbaş No: 68. Temmuz 2001.

Uşak Yöresinde Dokunmuş Asimetrik Halılar ve Bir “Örnek” Halı... ..

Res. 3- Asimetrik Halı, Uşak - Mutaf Camii. 220x175 cm. ölçülerinde, 18x20 düğüm/dm² kalitede yün malzeme ile dokunmuştur. Demirbaş No:147. Temmuz 2001.

Res. 4- Asimetrik Halı, Uşak - Karaağaç Camii. 207x170 cm. ölçülerinde, 11x18 düğüm/dm² kalitede yün malzeme ile dokunmuştur. Demirbaş No:71. Temmuz 2001.

Harun Ürer

Res. 5- Asimetrik Halı, Uşak - Zümrüt Camii. 188x156 cm. ölçülerinde, 16x15 düğüm/dm² kalitede yün malzeme ile dokunmuştur. Demirbaş No:39. Temmuz 2001.

Res. 6- Asimetrik Halı, Uşak - Zümrüt Camii. 180x134 cm. ölçülerinde, 18x22 düğüm/dm² kalitede yün malzeme ile dokunmuştur. Demirbaş No:63. Temmuz 2001.

Res. 7- Model Halı, Uşak - Aliğa Camii. 216x164 cm. ölçülerinde, 14x14 düğüm/dm² kalitede yün malzeme ile dokunmuştur. Demirbaş No:74. Temmuz 2001.

Res. 8- Model halıdan üretilen halı örneği.

Harun Ürer

Res. 9- Model halıdan üretilen halı örneği.

Res. 10- Model halıdan üretilen halı örneği.

Uşak Yöresinde Dokunmuş Asimetrik Halılar ve Bir “Örnek” Halı... ..

Res. 11- Model halıdan üretilen halı örneği.